

За сонячним годинником Клію. Бачинська Олена Анатоліївна : матеріали до бібліографії. Студії на пошану наукового керівника (з нагоди 30-річчя наукової діяльності та ювілею з дня народження) / упоряд. : О.С. Мурашко, Т.С. Кара, В.М. Полторак; наук. ред. : Т.Г. Гончарук, Н.М. Діанова; відп. ред. М.О. Подрезова. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2021. С. 207-211.

УДК 94(477.7):281.93”18”

Наталія Діанова

ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ В ОДЕСІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Поляки брали активну участь у процесі формування населення Одеси в досліджуваний період. Здебільшого вони належали до Римо-католицької церкви й представляли вищі та середні прошарки суспільства. Деякі з них володіли палацами, будинками, складськими приміщеннями чи магазинами. Польські купці займались зовнішньою торгівлею, насамперед зерном. Поляки мали свої навчальні заклади, будували храми та культурно-громадські установи. Вони сприяли економічному та культурному розвитку міста.

Ключові слова: Одеса, поляки, католицькі храми, економіка, культура.

Польська міграція до Південної України розпочалася з кінця XVIII ст. У цей час в Одесі поселилися заможні польські родини, які дуже швидко зрозуміли переваги проживання в портовому місті. Спочатку їхня кількість була невеликою. Дослідників зазначеної проблеми вражало: як така незначна кількість польського населення змогла зробити такий значний внесок у розвиток міста. Питання польської присутності в Одесі досліджували в своїх працях деякі історики XIX ст., зокрема, А. Скальковський, який розглядав різні напрями діяльності поляків у контексті загального розвитку міста¹.

З 1990-х років спостерігається активізація наукового інтересу до регіональної історії, в тому числі й до історії Одеси. Знаковою подією стала поява в 2002 р. ґрунтовної праці з історії Одеси, виданої колективом

¹Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса: Тип. Нитче, 1850. Ч. 1. 364 с.; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. Одесса, 1837. 296 с.; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. В 2-х ч. Одесса: Гор. тип., 1836-1838. Ч. 1. 288 с.

істориків ОНУ імені І. І. Мечникова за редакцією В. Станко, де певна увага приділена й питанню етнічного складу населення міста в дореформений період². Заслуговує на увагу наукова розвідка Д. Горун, де проаналізовано основні етапи розвитку польської громади в Одесі в ХІХ ст.³.

Питань діяльності Римо-католицької церкви Одеси, до якої належала переважна більшість поляків міста, торкалась у своєму монографічному дослідженні О. Баковецька⁴. Українську Полоніку в документах Держархіву Одеської області успішно вивчала Л. Білоусова, по що свідчать її публікації⁵. Над проблемою життєдіяльності поляків на півдні України активно працював одеський дослідник О. Болдирєв. Він зібрав значний комплекс матеріалів, які мали лягти в основу його книги. Проте зненацька обірване життя дослідника не дало можливості завершити працю. Тож лише окремі розділи рукопису опубліковано в перших двох випусках альманаху «Юго-Запад. Одессика»⁶. Деякі аспекти зазначеної проблематики певною мірою відображені в зарубіжній історіографії, зокрема в публікації Томаша Цесельського⁷.

Проте, в історичній літературі розглядалися лише окремі фрагменти досліджуваної проблеми. Відсутність узагальнюючої праці зумовлює актуальність поданої наукової розвідки.

Мета дослідження полягає у висвітленні деяких особливостей формування польської громади в Одесі наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.

Процес формування польської общини в Одесі розпочався з кінця ХVІІІ ст. коли тут з'явилися перші переселенці із земель колишньої Речі

² Історія Одеси / Колектив авторів. Головний ред. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.

³ Горун Д. О. Польська громада Одеси у ХІХ – поч. ХХ ст. : коротка характеристика етапів розвитку // Записки історичного факультету. Випуск 13. Одеса, 2003. С. 72-85.

⁴ Баковецька, О. О. Римо-католицька церква в Україні в кінці ХVІІІ – ХІХ столітті. Миколаїв : Іліон, 2015. 360 с.

⁵ Білоусова Л. Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області // Інформаційний бюлетень. 2007. №1. С. 50-57.

⁶ Болдирєв О. Шляхетська Полонія над Чорним морем // Юго-Запад. Одессика / Гл. редактор Савченко В.А. 2006. Вип. 1. С. 137-181; Вип. 2. С. 162-230.

⁷ Цесельский Томаш. Архивное и библиотечное наследие о польском населении как источник истории Одесского региона // Архив. Історія. Сучасність. Випуск 2. Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920-2015), Одеса, 3-4 вересня 2015 р. / Одеська обласна держадміністрація, Одеська обласна рада, Державний архів Одеської області / Ред. кол.: В.В.Левчук (голова) та ін. Одеса: Бондаренко М. О., 2016. С. 342-350.

Посполитої. Згідно з імператорським указом від 5 липня 1796 р. дозволялося переселяти до Новоросійського краю чиншову шляхту, наслідком чого в Одесі з'явилося біля 80-ти польських сімей⁸. Певною мірою цьому сприяли свобода віросповідання та право на будівництво своїх церков, що проголошувалось указом Катерини II від 19 квітня 1795 р.⁹.

Серед поляків, які поселилися в місті, були представники вищих та середніх прошарків суспільства: аристократія, інтелігенція, купецтво та ремісники, в тому числі механіки, столяри, шевці тощо. У переважній більшості поляки були римо-католиками, проте серед них були й православні, протестанти, іудеї та представники інших віросповідань. У Державному архіві Одеської області зберігаються документи, що свідчать про польську присутність в Одесі в зазначений період. Деякі з них стосуються розбудови католицьких храмів. Зокрема, у фонді 628 є матеріали про будівництво костелу на вулиці Катерининській, який був закладений на кошти католиків у 1795 р. Стрімке зростання католицького населення спричинило рішення міської влади про виділення в 1808 р. місця на воєнному форштадті Одеси для будівництва кам'яного костелу для католиків загальною площею 2 925 кв. сажень. Три роки по тому за Римо-католицькою церквою юридично було закріплено право на володіння виділеною землею¹⁰.

Новий кам'яний собор, побудований в 1853 р. за проектом архітектора Франческо Моранді й освячений в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії, став найбільшим у південному регіоні. Тож саме там знаходилась кафедра утвореної в 1852 р. Тираспольської римо-католицької єпархії. Настоятелем собору став польський священик Єжи Безутович, якому допомагали чотири капелани: для поляків, італійців, французів і німців. Крім собору в місті діяла ще й каплиця, яка знаходилась на вул. Балковській, на місці якої в другій половині XIX ст. була побудована церква Св. Климента¹¹.

⁸ Історія Одеси. С. 78.

⁹ ПСЗРИ-I. Т. XXIII. СПб., 1830. № 17 320.

¹⁰ Держархів Одеської області. Ф. 628. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

¹¹ Держархів Одеської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 86, 87; Діанова Н.М. Розвиток римо-католицької церкви в Одесі у XIX ст. (на матеріалах Державного архіву Одеської області) // Чорноморська минувщина.

Чисельність римо-католиків упродовж першої половини ХІХ ст. постійно зростала. Проте важко вказати яку частину з них становили саме поляки, так як церковно-парафіяльні списки вказували лише на загальну чисельність парафіян. Польський дослідник Томаш Цесельський вважає, що в першій половині ХІХ ст. поляки представляли собою малочисельну групу: в Новоросійському краї їх налічувалось декілька тисяч, а в Одесі та її околицях – лише декілька сотень осіб (на 1837 р. – 890 осіб). Попри це поляки відігравали значну роль у соціально-економічному та культурному житті міста. Вони утворили помітну групу, яка займалась питаннями громадянського суспільства¹².

У дослідженні Д. Горун зазначено, що в 1840 р. до Одеси переселилося 50 родин поміщиків і дворян із західних (польських) губерній Росії. Вони займались торгівлею, ставали власниками будинків і магазинів. Проте загальну чисельність поляків у місті можна визначити лише за переписами населення 1873 і 1892 рр. У 1973 р. вони склали 3% міських жителів (близько 6 000 осіб), а в 1892 р. – 4% (13 621 особа). Однак автор підкреслює, що підрахунки носять досить приблизний характер, так як враховувалися лише поляки католицького віросповідання¹³.

Польським аристократам належали чудові архітектурні будівлі. Деякі палаци, які збереглися до теперішнього часу, були побудовані польськими архітекторами. Одним із видатних польських архітекторів того часу Феліксом Гонсіоровським у місті було побудовано понад 35 будівель, серед яких палац польського магната Бжозовського (більш відомий нині як «Шахський палац»). На проживання значної кількості поляків у центрі Одеси вказує назва деяких вулиць. Зокрема, на честь дружини Станіслава Потоцького – Софії отримала назву вулиця Софіївська, де знаходився їхній палац. Свої будинки та хлібні склади польські купці будували недалеко від

Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України: зб. наук. пр. Одеса: Бондаренко М.О., 2016. Вип. 11. С. 44.

¹² Цесельський Томаш. Архивное и библиотечное наследие о польском населении как источник истории Одесского региона. С. 342.

¹³ Горун Д. О. Польська громада Одеси у ХІХ – поч. ХХ ст. : коротка характеристика етапів розвитку. С. 76-77.

порту – на Польській вулиці та на Польському спуску. Польським магнатом І. Сабанським для зберігання зерна, необхідного для зовнішньої торгівлі, були побудовані величезні складські приміщення, так звані Сабанські казарми (нині це приміщення належить Одеському державному університету внутрішніх справ). Представники польської аристократії отримували земельні ділянки під будівництво будинків та складів на Грецькому та Воєнному форштадтах міста. Серед них: родини Сабанських, Потоцьких, Чарторийських, Ржевуських та інші¹⁴.

Представники польського етносу посідали вагомe місце в розвитку зовнішньої торгівлі. Зокрема, в 1803 р. одним із найбільших торгових домів Одеси, через який здійснювалась міжнародна торгівля зерном через Одеський порт, стало «Польське товариство», очолюване братами Протом і Северином Потоцькими. До нього входили родини Родоських, Ліпковських, Чацьких і Држевецьких. Завдяки зусиллям двох останніх було відновлено судноплавство по Дністру. Так судно «Тадеуш Чацький» займалось перевезенням пшениці, горілки й турецьких фруктів¹⁵.

Проте з самого початку своєї діяльності польська община, на відміну від інших етнічних общин Одеси, не відрізнялась значною чисельністю, згуртованістю та спільною метою. Ймовірно, що основна причина цього полягала у відсутності єдності поглядів щодо політики Росії в польському питанні. Певна частина польських шляхтичів, яка належала до аристократичного кола Одеси, очолюваного генерал-губернатором Новоросійського краю і намісником Бессарабської області Михайлом Семеновичем Воронцовим, була ліберально налаштована по відношенню до російського уряду. Інша – знаходилась у постійній опозиції до влади й мріяла про відновлення Речі Посполитої. Решта просто дотримувалась нейтралітету. Можливо, що це була одна із вагомих причин, яка завадила польській общині в першій половині XIX ст. утворити своє благодійне

¹⁴ Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): монографія. Одеса: Астропринт, 2010. С. 122.

¹⁵ Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX – поч. XX ст. : коротка характеристика етапів розвитку. С. 73-74.

товариство. У цей час добродійністю займались здебільшого окремі польські меценати. Яскравим прикладом є Єлизавета Ксаверіївна – дружина М. С. Воронцова, яка походила із знатного польського роду Браницьких, але дотримувалась православного віросповідання. Її активна добродійна діяльність носила індивідуальний характер і не була пов'язана із діяльністю польської общини, проте була більш значимою, ніж у інших поляків. Разом із сестрою теолога Олександра Стурдзи – Роксандрєю Едлінг, вона в 1829 р. заснувала «Новоросійське жіноче товариство піклування про бідних», яке згодом було перейменоване в «Одеське жіноче добродійне товариство», метою якого було залучення багатих представниць одеських сімей до благодійної та суспільної діяльності. У роботі товариства, націленій на допомогу бідним, хворим і сиротам, брали участь представниці найбільш багатих сімейств Одеси: Г. А. Ланжерон, О. С. Нарішкіна, Г. М. Толстая, Ю. М. Титова, І. К. Іпсіланті, М. І. Репнинська та інші. У 30-50-ті рр. Товариство стало організатором в Одесі будинків для людей похилого віку, лікарень для бідних, притулків для сиріт. У 1859 р. Є. К. Воронцова на свої кошти побудувала будинок для хлопчиків-сиріт, назвавши його в пам'ять про свого чоловіка Михайло-Семенівським сирітським будинком¹⁶.

Лише в другій половині ХІХ ст., крім особистої діяльності окремих польських благодійників, розпочалася робота по збору пожертвувань серед заможних парафіян для допомоги бідним при католицькому храмі. У 1873 р. на кошти, заповідані М. Микуличем, був створений притулок для сиріт при католицькій церкві. А перше католицьке добродійне товариство було засноване лише в 1882 р. поляком Костянтином Володковичем¹⁷. Його діяльність значною мірою сприяла національному піднесенню польської громади в цей період часу.

З 1828 р. у канцелярії Новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова працював талановитий і високо освічений чиновник з

¹⁶ Історія Одеси. С. 116.

¹⁷ Гребцова І. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион). Монография. Одесса: Астропринт, 2006. С. 192-193.

особливих доручень – Аполлон Олександрович Скальковський, який мав польське походження. За дорученням Михайла Семеновича він розпочав пошуки архівних документів для написання історії південного регіону Російської імперії й обстежив фонди канцелярій південного краю, включаючи Катеринославську губернію, де ретельно вивчив документи, надані йому архієпископом Гавриїлом (Розановим). Саме в Катеринославі А. О. Скальковський знайшов цінні документи з історії українського козацтва, в тому числі й Архів Коша Запорозької Січі, які привіз до Одеси. Він став одним із перших істориків і археографів міста, якому вдалося втілити в життя ідеї стосовно збору, зберігання й опублікування цінних історичних джерел. Л. Г. Білоусова назвала його «хрещеним батьком Одеського архіву»¹⁸.

Польська община була біля витоків культурного життя Одеси. Підтвердженням цього стало створення польського театру, який був одним із перших аматорських театрів у місті. У 1806 р. для його театральних вистав перебудували приміщення зернового складу, що належало графині Ржевуській. Упродовж 1806-1809 рр. діяла театральна трупа Яна Непомуцена Каминського. Спираючись на спогади очевидців, О. Болдирев зазначав високий рівень театральної майстерності театральної трупи. Навіть перші її вистави на імпровізованій сцені складу Ржевуської відзначались своєрідною довершеністю завдяки ентузіазму акторів та глядачів¹⁹.

У подальшому, коли в Одесі завершилося будівництво першого оперного театру (1810 р.), його сцена надавалася не лише французьким та італійським але й польським гастролерам. Одним із організаторів театального та музичного життя в першій половині 1820-х років був Липковський²⁰.

¹⁸ Білоусова Л. Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області. С. 51.

¹⁹ Болдирев О. Шляхетська Полонія над Чорним морем. Вип. 2. С. 162-163.

²⁰ Цесельский Томаш. Архивное и библиотечное наследие о польском населении как источник истории Одесского региона. С. 342.

Вагоме місце в розвитку музичного мистецтва посідали концерти, які відбувалися в салонах польських аристократів. Особливою популярністю в місті користувалися виступи скрипаля-віртуоза Аполінарія Контського, гри якого високо оцінював навіть Ніколо Паганіні²¹.

У цей час місто відвідали деякі представники польської культури. Серед них – відомий польський поет і громадський діяч Адам Міцкевич, який упродовж лютого – листопада 1825 р. перебував на засланні в Одесі. Він мав працювати викладачем латини в Рішельєвському ліцеї, тож поселився в квартирі, виділеній навчальним закладом. Місто та нові знайомства надихнули поета на написання нового циклу поезій.

У 30-ті рр. ХІХ ст. патріотично налаштовані поляки, які проживали в Південній Україні, підтримали польське повстання, поразка якого негативно відбилася на становищі його учасників. Підтвердженням цього є низка документів у Державному архіві Одеської області про реакцію російського уряду на національно-визвольний рух у Польщі в цей період. Це документи про висилку за кордон галиційських уродженців і заборону «польським емісарам» в'їздити до Росії (зокрема, Кароліні Накваській-Потоцькій, Ленчковським, Вассоєвичу та іншим). Постраждали родини Потоцьких, Сабанських і Чарторийських, які були причетні до повстання. Їх майно було конфісковано російською владою²². Зокрема, за участь Олександра Потоцького у «листопадовому повстанні» був конфіскований і переданий в духовне відомство будинок Потоцьких. Там розмістився Архієрейський дім православного Херсонсько-Таврійського архієпископа, Хрестова церква при ньому та архів Херсонської Духовної консисторії. У 1839 р. за імператорським указом будинок назавжди передано Херсонському архієрею і консисторії²³. Тож коли у 40-50-х рр. поляки знову отримали можливість мати нерухомість у місті, будинок Потоцьким уже не повернули.

²¹ Болдирев О. Шляхетська Полонія над Чорним морем. Вип. 2. С. 164-165.

²² Білоусова Л. Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області. С. 52, 54.

²³ Петровский С., прот. Одеський Архієрейський дом и Хрестовая при нем церковь (Историческая записка по архивным делам Херсонской Духовной Консистории). Одесса: Издание Одесского Архієрейского Дома, 1917. С. 7-9.

Лише за підтримку повстання в графа Олександра Сабанського був конфіскований його величезний склад-магазин, приміщення якого було передане до військового відомства і перетворене на військові казарми.

Проте, не зважаючи на репресивну політику російського уряду 1830-х років, польська громада поступово зростала і розвивалась. Особливо ця тенденція проявилась у пореформений період.

Таким чином, у першій половині ХІХ ст. поляки утворили свою громаду, яка попри незначну чисельність відігравала вагомую роль у житті Одеси. Представники громади успішно займались зовнішньою торгівлею, створювали свої навчальні заклади, будували храми, культурно-громадські установи, що позитивно позначилось на соціально-економічному та культурному розвитку міста.

Natalia Dianova

FORMATION OF THE POLISH COMMUNITY IN ODESSA (END OF XVIII - FIRST HALF OF XIX CENTURY)

Poles took an active part in the process of forming the population of Odessa in the period under study. Most of them belonged to the Roman Catholic Church and represented the upper and middle stratum of society. Some of them owned palaces, houses, warehouses and shops. Polish merchants were engaged in foreign trade, primarily grain. Poles had their own educational institutions, built temples and cultural and public institutions. They contributed to the economic and cultural development of the city.

Key words: Odessa, Poles, Catholic churches, economy, culture.